

УДК 37.015.3:165.195

Формування емоційного інтелекту як ключової компетентності учнів Наукового ліцею

І. А. Боровська-Карандюк,
вчителька української мови та літератури,
Відокремлений підрозділ «Науковий ліцей»
Державного університету «Житомирська
політехніка»

Анотація. У статті розглядаються практичні підходи до формування емоційного інтелекту на уроках української мови та літератури в контексті реалізації компетентнісного підходу в освіті наукового ліцею. Проаналізовано особливості розвитку емоційного інтелекту в інтелектуально обдарованих учнів. Пропонуємо методичні прийоми та форми роботи на уроках філологічного спрямування. Визначено роль уроків української мови та літератури у формуванні ключових емоційних компетентностей учнів.

Ключові слова: емоційний інтелект, українська мова та література, науковий ліцей, обдаровані учні, компетентнісний підхід, емоційна обізнаність.

Актуальність. Сучасна парадигма освіти в Україні характеризується переходом від знаннєвої моделі до компетентнісного підходу, що передбачає формування в учнів не лише предметних компетентностей, а й ключових життєвих навичок, необхідних для успішної самореалізації. В умовах інформаційного суспільства та глобальних викликів, серед яких і воєнний стан в Україні, особливої ваги набуває емоційний інтелект особистості, що визначає її здатність розуміти власні емоції та емоції інших, керувати емоційною сферою та будувати ефективну комунікацію.

За даними сучасних досліджень, близько 80% успіху людини визначається саме рівнем розвитку емоційного інтелекту [1: 301]. Особливо актуальним є розвиток емоційного інтелекту для учнів наукових ліцеїв, де зосереджена інтелектуально обдарована молодь, яка часто стикається з проблемою дисбалансу між когнітивним та емоційним розвитком, що може призводити до труднощів у соціальній адаптації та самореалізації.

Уроки української мови та літератури мають значний потенціал для формування емоційного інтелекту. Подальша художня література та робота з текстами різних стилів і жанрів створюють унікальний простір для пізнання емоційного світу людини, розвитку емпатії, рефлексії та емоційної саморегуляції.

Мета дослідження полягає у визначенні теоретико-методологічних засад та практичних підходів щодо формування емоційного інтелекту як ключової

компетентності учнів 10–11 класів наукового ліцею в контексті реалізації компетентнісного підходу в освіті.

Теоретичні засади формування емоційного інтелекту на уроках філологічного спрямування

Компетентнісний підхід у сучасній освіті передбачає формування інтегрованої здатності особистості успішно вирішувати проблеми в різних сферах життєдіяльності на основі здобутих знань, умінь, досвіду та цінностей. Серед ключових компетентностей, визначених Концепцією Нової української школи, особливе місце займають соціальні та громадянські компетентності, які безпосередньо пов'язані з емоційним інтелектом [3].

Теоретичні засади дослідження емоційного інтелекту були закладені в працях Дж. Масра і П. Селовея, які вперше запропонували цей термін та розробили методику його вимірювання. Згідно з їхньою концепцією, емоційний інтелект – це здатність точно сприймати емоції, оцінювати та генерувати їх таким чином, щоб сприяти мисленню, розуміти емоції та емоційні знання, а також рефлексивно регулювати емоції для сприяння емоційному та інтелектуальному зростанню [6: 25].

Деніель Гоулман розширив це поняття, визначивши чотири основні компоненти емоційного інтелекту: самосвідомість – здатність розуміти власні емоції; самоконтроль – здатність керувати власними емоціями; соціальне розуміння – здатність з емпатією ставитися до емоцій інших людей; управління взаємовідносинами – здатність ефективно взаємодіяти з іншими [1].

У контексті компетентнісного підходу емоційний інтелект можна розглядати як метакомпетентність, що забезпечує ефективне застосування інших компетентностей у різних життєвих ситуаціях. Розвинений емоційний інтелект дозволяє учням краще адаптуватися до нових умов, вирішувати конфлікти, ефективно комунікувати, працювати в команді, проявляти лідерські якості та приймати зважені рішення, а українська мова та література як навчальні предмети мають значний потенціал для розвитку всіх цих компонентів шляхом інтерпретації художніх текстів, аналізу мовних засобів вираження емоцій, створення власних текстів емоційного спрямування та організації комунікативної взаємодії учнів.

Особливості формування емоційного інтелекту в учнів Наукового ліцею на уроках української мови та літератури

Як зазначають дослідники, обдаровані діти часто перебувають у «полоні емоцій», після чого не можуть керувати своїми почуттями. Це може призвести до імпульсивності поведінки, ускладнень у спілкуванні з однолітками і дорослими.

Враховуючи цю специфіку, уроки української мови та літератури в Науковому ліцеї мають бути спрямовані на досягнення балансу між інтелектуальним та емоційним розвитком учнів. На таких уроках доцільно поєднувати аналітичні завдання, що розвивають критичне мислення, з емоційно-ціннісними, які сприяють розвитку емоційного інтелекту.

У рамках системного підходу формування емоційного інтелекту на уроках української мови та літератури відбувається на чотирьох рівнях:

1. На рівні точності оцінки та вираження емоцій – через аналіз емоційних станів літературних героїв, вивчення лексичних засобів вираження емоцій, створення «емоційних словників» та ведення читачьких щоденників.

2. На рівні використання емоцій у розумовій діяльності – через творчі завдання, що вимагають емоційного включення, створення емоційно забарвлених текстів, рольові ігри та драматизація.

3. На рівні розуміння емоцій – через аналіз психологізму в літературних творах, дискусії про мотиви вчинків персонажів, порівняльний аналіз емоційних станів різних героїв, вивчення невербальних засобів вираження емоцій.

4. На рівні управління емоціями – через рефлексивні практики, написання творів-роздумів, створення і презентацію проєктів з емоційно значущих тем, організація дискусій та дебатів.

Методика формування емоційного інтелекту на уроках української мови та літератури

Лексико-семантична робота з «емоційною лексикою»

На уроках української мови доцільно приділяти особливу увагу роботі з лексикою, що позначає емоції та почуття. Ефективними є такі види роботи:

- створення тематичних словників емоцій («Словник радості», «Словник смутку», «Словник гніву» тощо) з подальшим їх використанням у власному мовленні;
- робота з синонімічними рядами слів, що позначають різні відтінки емоцій (наприклад, радість – захоплення – захват – триумф – ейфорія);
- аналіз фразеологізмів та ідіом, що описують емоційні стани («мати камінь на серці», «світитися від щастя», «кипіти від гніву»);
- лінгвістичні дослідження з теми «Мовні засоби вираження емоцій у текстах різних стилів»;
- створення «емоційних карт» літературних творів з відстеженням емоційних станів героїв та відповідних мовних засобів їх виразності.

Аналіз художніх творів з фокусом на емоційний світ персонажів

На уроках української літератури доцільно запроваджувати такі методи роботи:

- психологічні портрети літературних героїв з аналізом їхніх емоційних станів та динаміки розвитку;
- порівняльний аналіз емоційного світу різних персонажів одного твору або творів різних авторів;
- дослідження еволюції емоційних станів головного героя в течії розвитку сюжету;
- аналіз емоційної атмосфери твору та засобів її створення;
- відстеження авторського ставлення до персонажів через емоційно забарвлені мовні засоби;
- визначення емоційного підтексту в діалогах персонажів.

Творчі роботи емоційного спрямування

Для розвитку емоційного самовираження учнів варто практикувати:

- написання творів-рефлексій «Мої емоції після прочитання твору...»;

- створення альтернативних емоційних фіналів відомих літературних творів;
- написання творів від імені літературних персонажів з аналізом їхніх емоційних станів;
- ведення читацьких щоденників з відстеженням власних емоційних реакцій на прочитане;
- літературні проєкти «Емоційна палітра твору», «Психологізм у творчості письменника»;
- створення поетичних або прозових творів з використанням «словників емоцій».

Комунікативно-діяльнісні форми роботи

Для розвитку соціальних аспектів емоційного інтелекту ефективними є:

- рольові ігри та драматизація з подальшою рефлексією емоційних станів персонажів;
- дебати та дискусії з проблемних питань, які передбачають вираження та аргументацію емоційної оцінки;
- групові проєкти з дослідження емоційного світу автора або його персонажів;
- літературні суди, де учні представляють емоційні мотиви вчинків персонажів;
- техніка емпатійного слухання при обговоренні літературних творів;
- презентації власних творчих робіт та аналіз зворотного зв'язку.

Використання сучасних технологій

Для посилення ефективності формування емоційного інтелекту доцільно використовувати:

- створення мультимедійних презентацій «Емоційний світ твору» з використанням візуальних та аудіальних засобів;
- використання метафоричних асоціативних карт для аналізу емоційних станів персонажів;
- створення ментальних карт емоційних зв'язків між персонажами твору;
- використання елементів арттерапії (малювання, колажування) для сприйняття твору;
- створення буктрейлерів з акцентом на емоційну складову творчості;
- використання технік майндфулнес для розвитку емоційної уважності при роботі з текстами.

Приклади практичних вправ для формування емоційного інтелекту на уроках української мови та літератури

Вправа «Емоційний тезаурус»

Учні пропонуються зобразити базову емоцію (радість, сум, гнів, страх, здивування тощо) та скласти тезаурус, що включає:

- синоніми різної інтенсивності (наприклад, сум – смуток – журба – туга – жаль – розпач);
- фразеологізми, що описують цю емоцію;
- метафори та порівняння;
- приклади з літературних творів;

- власні асоціації.

Вправа «Емоційне досьє персонажа»

На основі текстового аналізу учні створюють «емоційне досьє» літературного героя, що включає: провідні емоційні стани героя; динаміку зміни емоційних станів упродовж твору; причини емоційних реакцій; способи вираження емоцій (вербальні та невербальні); вплив емоційного стану героя на його вчинки та рішення; емоційні зв'язки з іншими персонажами.

Вправа «Літературна емпатія»

Учням пропонується зобразити епізод твору з емоційно напруженою ситуацією та написати монолог від імені одного з персонажів, розкриваючи його внутрішній емоційний стан, думки та переживання. Після цього відбувається читання монологів у парах з подальшими обговореннями.

Вправа «Емоційний конфлікт»

На основі літературного твору учні аналізують емоційний конфлікт між персонажами (емоційні стани кожного учасника конфлікту, причини емоційного непорозуміння, вибір альтернативних способів розв'язання конфлікту з урахуванням емоційних потреб кожного персонажа), моделюють діалог.

Вправа «Мовна палітра емоцій»

Учням пропонується проаналізувати уривок тексту та відшукати мовні засоби, за допомогою яких автор передає емоційний стан персонажа або створює певну емоційну атмосферу (лексичні засоби – емоційно забарвлена лексика); стилістичні фігури (епітети, метафори, порівняння); синтаксичні конструкції (окличні речення, інверсія, риторичні запитання); фонетичні засоби (алітерація, асонанс)).

Результати впровадження методики формування емоційного інтелекту на уроках української мови та літератури

Апробація методики формування емоційного інтелекту на уроках української мови та літератури в науковому ліцеї продемонструвала позитивні зрушення в ключових компетентностях учнів. Зокрема, спостерігалось підвищення рівня емоційної обізнаності, що виявилось в збагаченні емоційного словника, розвитку здатності розрізняти близькі емоційні стани та покращенні навичок вербалізації емоцій. Також відзначено розвиток емоційної саморегуляції, про що свідчить здатність керувати емоційними реакціями під час дискусій, зменшення кількості конфліктних ситуацій та підвищення стресостійкості при публічних виступах. Окрім цього, зафіксовано зростання рівня емпатії, що проявлялося в глибшому розумінні мотивів літературних героїв, здатності розвивати різні перспективи при аналізі конфліктів та розвитку навичок активного слухання. Покращилася і комунікативна компетентність учнів, що відобразилося в підвищенні якості усного та письмового мовлення, розвитку навичок конструктивного діалогу та здатності до емоційно виразного читання й публічних виступів. Відбувся особистісний розвиток учнів, який характеризувався підвищенням рівня рефлексії та самосвідомості, формуванням більш позитивної я-концепції та зростанням мотивації до вивчення рідної мови, літературної творчості.

Висновки. Формування емоційного інтелекту на уроках української мови та літератури є важливою складовою компетентнісного підходу в освіті, особливо в контексті навчання обдарованих учнів наукового ліцею. Уроки філологічного спрямування мають значний потенціал для розвитку психічного інтелекту особистості через роботу з художніми текстами, аналіз чуттєвого світу, вивчення мовних засобів вираження емоцій та організацію комунікативної взаємодії учнів.

Запропонована методика формування емоційного інтелекту на уроках української мови та літератури передбачає комплексний підхід, що охоплює лексико-семантичну роботу з «емоційною лексикою», аналіз художніх творів із фокусом на емоційний світ персонажів, творчі роботи емоційного спрямування та комунікативно-діяльнісні форми роботи.

Особливу роль у формуванні емоційного інтелекту проводить учитель української мови та літератури, який не тільки використовує спеціальні методики, а й створює емоційно сприятливе освітнє середовище, демонструє високий рівень власного емоційного інтелекту та виступає емоційним лідером для учнів.

Як зауважив один із дослідників, «учні забудуть, що ви говорили, учні також забудуть, що ви зробили, але вони ніколи не забудуть, які почуття ви в них викликали». Ця думка особливо актуальна для уроків української мови та літератури, де емоційний компонент є невід'ємною частиною навчального процесу та визначає ефективність формування ключових компетентностей учнів Наукового ліцею.

Список використаних джерел та літератури

1. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків : Віват, 2018. 512 с.
2. Концепція «Нова українська школа». Київ : Мін-во освіти і науки України, 2016. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.
3. Максименко С. Д. Психологія в контексті соціального виміру освіти. Київ : Лисенко М. М., 2018. 216 с.
4. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. Київ : Вища школа, 2003. 126 с.
5. Савченко О. Я. Компетентнісний підхід як чинник модернізації змісту освіти. Київ : Пед. думка, 2017. 176 с.
6. Mayer J. D, Salovey P. Що таке емоційний інтелект? / У. Р. Salovey & D. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence : Educational implications*. Нью-Йорк : Основні книги, 1997. С. 3–31.
7. Бар-Он Р. Модель емоційно-соціального інтелекту Бар-Она (ESI). Психотема, 2006. Вип. 18. С. 13–25.
8. Brackett M. A, Rivers S. E, Salovey P. Емоційний інтелект: наслідки для особистого, соціального, академічного та робочого успіху. *Компас соціальної та особистісної психології*. 2011. Т. 5. С. 88–103.